

مهارت‌های قرآنی - روایی ارتباط در اجتماع بر اساس امام حسن مجتبیٰ علیه السلام

فهیمة دباغی^۱

صفیه بیکی^۲

رقیه دانشی مقدم^۳

سید محمد حسین موسوی^۴

چکیده

موضوع مهارت‌های قرآنی - روایی ارتباط در اجتماع با تکیه بر سیره امام حسن مجتبیٰ علیه السلام به بررسی اصول و مهارت‌های ارتباطی در اسلام، به ویژه از منظر قرآن و سیره ائمه معصومین علیهم السلام می‌پردازد. در آموزه‌های اسلامی، مهارت‌های ارتباطی به عنوان ابزاری کلیدی برای برقراری روابط سالم و سازنده بین افراد جامعه شناخته می‌شوند. بلکه با هدف به کارگیری این مسئله، با روش توصیفی - تحلیلی، از جمله مهمترین مهارت‌های کلامی عبارت‌اند از: بهره بردای از زبان، اهتمام به ذکر نام خدا در آغاز کلام، مشورت کردن و...؛ و مهمترین‌های مهارت‌های غیرکلامی در ارتباط با اجتماع: پوشش در نماز، انفاق، صبر و بردباری و... است. پژوهش حاضر به بررسی مهارت‌های کلامی و غیرکلامی ارتباط با اجتماع از منظر قرآن و سیره حسنی علیه السلام می‌پردازد. با توجه به این اصول، به نظر می‌رسد مهارت‌های ارتباطی نه تنها برای زندگی فردی بلکه برای پیشرفت اجتماعی نیز ضروری هستند. امام حسن علیه السلام با رفتارهای خود نمونه‌ای از این مهارت‌ها را به نمایش گذاشته‌اند که می‌تواند الگویی برای جامعه امروز باشد. در نهایت، پیروی از این آموزه‌ها می‌تواند به ایجاد جامعه‌ای متعادل و همدل کمک کند که در آن افراد با یکدیگر با احترام و محبت رفتار کنند.

کلیدواژه‌ها

مهارت‌های ارتباطی، ارتباط اجتماعی، سیره امام حسن مجتبیٰ علیه السلام.

مقدمه

مهارت‌های قرآنی و روایی در ارتباطات اجتماعی، به ویژه با تکیه بر سیره امام حسن مجتبیٰ علیه السلام، موضوعی است که می‌تواند به درک بهتر از نحوه تعامل انسان‌ها در جامعه کمک کند. این مقدمه به بررسی

۱. دانش آموخته سطح ۳، مدرسه علمیه تخصصی حضرت نرجس سلام الله علیها زاهدان. dabaghe97408@gmail.com

۲. دانش آموخته سطح ۳، مدرسه علمیه تخصصی حضرت نرجس سلام الله علیها زاهدان S.beicki81@gmail.com

۳. دانش پژوهش سطح ۴، مؤسسه آموزش عالی حوزوی معصومیه قم، گرایش علوم و معارف قرآن r.daneshymoghadam@gmail.com

۴. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه سیستان و بلوچستان، drmoosavi@theo.usb.ac.ir

اهمیت این مهارت‌ها و تأثیر آنها بر روابط انسانی می‌پردازد. در آموزه‌های اسلامی، ارتباطات اجتماعی به عنوان یک ضرورت برای زندگی فردی و جمعی معرفی شده است. قرآن کریم و سیره حسنی علیه السلام به طور مکرر بر اهمیت برقراری روابط سالم و مؤثر تأکید کرده‌اند. این ارتباطات نه تنها برای تأمین نیازهای مادی بلکه برای رشد معنوی و کمال انسانی نیز ضروری هستند. امام حسن علیه السلام به عنوان الگوی رفتاری در تعاملات اجتماعی شناخته می‌شود. سیره ایشان شامل نیکی در گفتار و کلام، گذشت از اشتباهات دیگران و اصلاح بین مردم است. این ویژگی‌ها نه تنها موجب تقویت روابط اجتماعی می‌شود، بلکه به ایجاد فضایی از محبت و همدلی در جامعه کمک می‌کند. این مهارت‌ها نه تنها در زندگی فردی، بلکه منجر به پیشرفت‌های اجتماعی نیز می‌شود، که در آن افراد جامعه از سلامت معنوی برخوردارند. با به کارگیری این آموزه‌ها، افراد می‌توانند روابط خود را تقویت کنند و جامعه‌ای سالم‌تر بسازند.

حال سؤال این است که مهارت‌های قرآنی - روایی ارتباط در اجتماع بر اساس امام حسن مجتبی علیه السلام چیست؟ به نظر می‌رسد برخی از مهارت‌های کلامی و غیرکلامی که در آموزه‌های قرآنی - روایی و سیره حسنی علیه السلام آمده است عبارت‌اند از: بهره‌برداری از زبان، اهمیت نام خدا در کلام، پوشش در نماز، انفاق، صبر و بردباری و... لذا توجه به مهارت‌های قرآنی - روایی در ارتباطات اجتماعی، نه تنها موجب تقویت روابط انسانی می‌شود، بلکه زمینه‌ساز رشد معنوی و کمال فردی نیز خواهد بود. سیره امام حسن مجتبی علیه السلام به عنوان یک الگو می‌تواند راهگشای افراد در ایجاد روابط سالم و مؤثر باشد.

در این زمینه پژوهش‌های بسیاری صورت گرفته است، که هر کدام به گوشه‌ای از این امر مهم پرداخته‌اند، از جمله:

۱. کتاب زندگانی حسن بن علی علیه السلام (فخرالدین حجازی، ۱۳۵۳ش، تهران: انتشارات بعثت) که در آن به بررسی بخش‌هایی از زندگی امام حسن مجتبی علیه السلام و همچنین ویژگی‌های اخلاقی حضرت پرداخته شده است اما مهارت‌های ارتباط با اجتماع مورد بررسی قرار نگرفته است. در پژوهش حاضر سعی بر آن است، مهارت‌های ارتباط با اجتماع در سیره حسنی علیه السلام مورد بررسی قرار گیرد.

۲. کتاب صلح امام حسن علیه السلام پرشکوه‌ترین نرمش قهرمانانه تاریخ (شیخ راضی آل یاسین، مترجم: سیدعلی خامنه‌ای، تهران: انتشارات آسیا، ۱۳۵۴ش)، نویسنده در این کتاب به بیان مطالبی ذیل صلح امام حسن علیه السلام و موقعیت سیاسی حضرت علیه السلام پرداخته است اما مهارت‌های ارتباط با اجتماع در سیره حسنی را مورد بررسی قرار نداده است، اما پژوهش حاضر در صدد بررسی این امر مهم است.

۳. کتاب بر امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام چه گذشت؟ (سید محمد حسن موسوی کاشانی، قم: انتشارات مؤلف، ۱۳۷۳ش) در این کتاب مسائلی مانند ویژگی‌های مردم عصر امام علیه السلام و ورود اهل بیت علیهم السلام به کربلا و بررسی برخی مسائل اجتماعی آن زمان به صورت اجمال پرداخته است اما در این پژوهش سعی بر این است که این مسئله به تفصیل مورد بررسی قرار گیرد.

۴. کتاب حسن بن علی امام مصلح (مرضیه محمدزاده، قم: انتشارات دلیل ما، ۱۳۸۷ش) در این اثر نویسنده به بررسی شخصیت امام بزرگوار علیه السلام و زندگی سیاسی ایشان در زمان جدش و صلح نامه حضرت پرداخته، همچنین زوایای کوچکی از مهارت‌های ارتباطی حضرت را نیز گذرا بیان کرده است، اما در این پژوهش بررسی این زوایا به تفصیل خواهد بود.

۵. کتاب زمامداری امام مجتبی علیه السلام (احمد مطهری، قم: دارالکتاب، بی تا) در این کتاب نکات ارزنده و دستورات ارزشمندی از امام بیان شده است، اما مهارت‌های ارتباط با اجتماع در سیره حسنی مورد بررسی قرار نگرفته است. پژوهش حاضر سعی دارد مهارت‌های ارتباط با اجتماع در سیره حسنی را بررسی کند.

أ. مفهوم شناسی

در ابتدا به بررسی مفاهیم و واژه‌های کلیدی و اصلی مقاله پرداخت می‌شود.

۱. مفهوم ارتباط

«ارتباط» از جمله واژگان است که در بدو امر معنای آن آشکار به نظر می‌رسد. اما با مراجعه به منابع مشخص می‌گردد، این‌گونه نیست؛ لذا در ادامه به بررسی معنای لغوی و اصطلاحی آن اشاره خواهد شد. ارتباط (Communication) در لغت به معنی برقرار کردن پیوند و رابطه است؛ این کلمه مصدر باب افتعال می‌باشد و در زبان فارسی به دو صورت مصدری به معنی پیوند دادن و یا به شکل اسم مصدر به معنی پیوستگی به کار می‌رود (جنابادی، ۱۳۹۴ش، ص ۱۶) همچنین به معنی انتقال یک پیام، علامت، معنی و نظایر آن است.

کلمه ارتباط، در علوم ارتباطات اجتماعی، در زمینه انتقال، انتشار اطلاعات، اندیشه‌ها و ایجاد همبستگی‌های اجتماعی و اشتراک فکر استعمال می‌شود. (زورق، ۱۳۸۹ش، ص ۳۷) با توجه به عنوان نوشتار همین معنا در ادامه لحاظ می‌گردد.

در اصطلاح، ارتباط، مبادله‌ی اطلاعات میان دو فرد یا بیشتر است. (فیاض، ۱۳۸۹ش، ص ۳۰۸) همچنین به معنای ذیل آمده است:

«انتقال واقعیات، اعتقادات و واکنش‌های عاطفی است. ارتباط شالوده‌ی ضروری هرگونه کنش متقابل اجتماعی است. در ارتباطات چهره به چهره و به عبارتی ارتباطات میان‌فردی، ارتباط با استفاده از زبان و نیز به وسیله‌ی حرکات بدنی متعدد صورت می‌گیرد که افراد آن‌ها را در رفتار و گفتار دیگران تفسیر می‌کنند».

(شایان مهر، ۱۳۷۹ش، ج ۱، ص ۴۸).

ارتباط، فرآیند پیچیده‌ی انتقال اندیشه‌ها، اطلاعات و تصویرها از ذهن یک فرد به دیگری است. این فرآیند با نیت و قصد شخص فرستنده برای به جای گذاشتن اطلاعات در ذهن دیگری یعنی گیرنده، آغاز می‌شود. (وسترا، ۱۳۸۷ش، ص ۴۵)

ارتباط به معنای «فراگرد انتقال اطلاعات، احساس‌ها و افکار در میان مردم» (محسنیان‌راد، ۱۳۹۴ش، ص ۴۵) است. در این نوشتار نیز منظور همین معنای اصطلاحی خواهد بود.

۲. مهارت ارتباط

مهارت در لغت به معنای ربط دادن و پیوند دادن دو جزئی که از هم جدا هستند می‌باشد. (دهخدا، ۱۳۸۵ش، ص ۴۷۱)

در اصطلاح مهارت‌های ارتباطی به روش‌ها و شیوه‌های ضروری برای یک زندگی سالم و سازنده گفته‌اند که مجموعه‌ی این توانایی‌ها باعث سازگاری با دیگران می‌گردد. (هارجی، ۱۳۹۳ش، ص ۲۰؛ فرهنگی، ۱۳۷۴ش، ج ۱، ص ۱۶) این مهارت‌ها به دو دسته کلامی و غیر کلامی قابل تقسیم است.

۳. اجتماع

معنای اولیه آن گردآمدن و جمع شدن است و هنگامی که گروهی از افراد در یک مکان گرد هم آیند به این عمل اجتماع می‌گویند. در زبان عربی به معنای اتفاق نظر، توافق جمعی، پیوستگی آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۵۳؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۴۷۹).

در اصطلاح به مجموعه‌ای از افراد که دارای علقه اجتماعی مشترک و تعهدات مشترک و به نسبت پایدار همراه با تعاملاتی گرم باشند اجتماع گفته می‌شود (جوان، ۱۳۸۳ش، ص ۱۰) به مجموعه افراد و گروه‌هایی گفته می‌شود که در یک منطقه مشخص زندگی می‌کنند و با هم ارتباطات متقابل دارند و دارای ساختار اجتماعی در بین افراد است که موجب هدایت رفتار و گفتار آن‌ها می‌گردد و هویت جمعی در پی دارد که عاملی برای احساس تعلق و وابستگی به اجتماع است و پیوند عمیق در جامعه ایجاد می‌کند (آراسته‌خو، ۱۳۷۰ش، ص ۷۴) که منتج به درک بهتر از خود و دیگران شد و به حل مسائل اجتماعی کمک شایانی می‌نماید.

۴. مهارت‌های ارتباط اجتماعی

توانایی برقراری ارتباط مؤثر و سازنده با دیگران به منظور انتقال مفاهیم، ایجاد تفاهم و همکاری است که به افراد اجازه می‌دهد احساسات و افکار خود را به روشنی بیان کنند و درک درستی از دیگران و موقعیت‌های اجتماعی داشته باشند و برای ایجاد ارتباط قوی، رشد شخصیتی و پیشرفت جامعه حائز اهمیت است.

در اسلام نیز با توجه به این‌که انسان موجود اجتماعی در نظر گرفته شده و برای زندگی در جامعه نیازمند برقراری ارتباط مؤثر با دیگران است تأکید شده است که ارتباطات باید بر اساس اصول اخلاقی و انسانی بنا شوند تا در بهبود روابط اجتماعی و تقویت جامعه اثرگذار باشد و تنها به عنوان ابزاری برای برقراری ارتباط با دیگران نیست بلکه وسیله‌ای برای رشد فردی و اجتماعی و ایجاد جامعه‌ای سالم و پویا است.

ب. نوشتار اول: مهارت‌های کلامی ارتباط با اجتماع در سیره حسنی علیه السلام

مهارت‌های کلامی قرآنی - روایی بر اساس سیره امام حسن مجتبی علیه السلام نه تنها برای برقراری ارتباط مؤثر ضروری هستند بلکه می‌توانند به عنوان ابزاری برای ایجاد همبستگی اجتماعی و تقویت روابط انسانی مورد استفاده قرار گیرند. در ادامه به برخی از این موارد پرداخته شده است.

۱. بهره برداری از زبان

زبان یکی از مهم‌ترین اعضا در بدن انسان است که نقش‌های متعددی در زندگی روزمره ایفا می‌کند. این عضو عضلانی و متحرک، به طور عمده در تولید صداها و گفتار نقش دارد، زیرا این عضو با حرکاتش در نواهی مختلف دهان به کلمات و صداها شکل می‌دهد.

امام حسن مجتبی علیه السلام در حدیثی می‌فرمایند: «كَفَاكَ مِنْ لِسَانِكَ مَا أَوْضَحَ لَكَ سَبِيلَ رُشْدِكَ مِنْ غَيِّكَ؛ همین مقدار بهره برداری از زبانت برایت بس که راه هدایت را از گمراهی برایت آشکار می‌کند»، (حلوانی، ۱۴۰۸ق، ص ۷۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵، ص ۱۱۴). مطابق این سخن حضرت، زبان به عنوان عضو مهمی از بدن، بسیار در گمراهی و هدایت انسان مؤثر است. لذا زبان، ابزاری قدرتمند در دستان امام حسن مجتبی علیه السلام بوده است که در جریان صلح با معاویه، نقش بسیار مهمی ایفا کرده است. استفاده هوشمندانه از زبان نه تنها موجب حفظ جان بسیاری از مسلمانان می‌شود، بلکه به گسترش مفاهیم اسلام نیز کمک می‌کند.

این مورد به روشنی و صراحت در آیه قرآن آمده است: «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَّنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا»؛ از مومنان مردانی هستند که به پیمانی که با خدا بسته‌اند وفا کردند. برخی بر سر پیمان خویش جان باختند و برخی نیز چشم به راه‌اند و هیچ دگرگونی در پیمان خویش به جای نیاورده‌اند»، (احزاب: ۲۳). طبق فرموده خداوند، مومنان افرادی هستند که در مواجهه با دشمن ثابت قدم هستند و فرار نخواهند کرد. بنا بر این فضیله اخلاقی، اعتماد در جامعه افزایش پیدا خواهد کرد و باعث مستحکم شدن رابطه میان افراد می‌شود.

بنابراین آنچه که از آیات و رفتار امام حسن علیه السلام معلوم می‌شود، این است که به عهد و پیمان‌هایی که افراد در جامعه میان خود برقرار می‌کنند باید وفا کنند، زیرا وفا نکردن به آن، موجب نقض پیمان و شکسته شدن عدالت خواهد شد که در قرآن بسیار نکوهش شده است.

قرآن و دین مبین اسلام بر الزام در وفای به عهد تاکید بسیار داشته‌اند. به طوری که همواره یادآور شده‌اند، انسان‌ها دارای اراده و اختیار هستند اگر کسی خود را به عملی متعهد کرد باید بر عهد و پیمان خود بماند و یا اینکه از ابتدا تعهدی برای خود ایجاد نکند زیرا که اسلام سود و زیان جامعه را از سود و زیان فرد مقدم می‌دارد.

امام حسن علیه السلام بعد از این که افرادی که با ایشان در جنگ بودند به عهد خود وفا نکردند سخت مورد سرزنش قرار داد و چنین فرمودند: پیمان خود را با من در هم شکستید و به من خیانت کردید با امامی که پیش از من بود بر رهبری کدام امام بعد از من جنگ نخواهید کرد، (حسینی کاکادشتی، ۱۳۸۷ش، ص ۱۵۷). بنابراین الزام به وفای به عهد سبب ایجاد توازن عدالت در جامعه می‌شود و یکی از مهارت‌های غیرکلامی قرآنی - روایی جهت ارتباط در اجتماع است.

۷. انفاق

انفاق از دیگر امور رفتاری ارتباط در اجتماع است. علاقه به مال و حرص نسبت به آن، که گاه به حد جنون آمیزی می‌رسد، کم و بیش در همه افراد وجود دارد. گاه حتی انسان هم متوجه این اشکال نیست و تصور می‌کند که این علاقه امری طبیعی است.

در این میان، مهم این است که ببینیم چه باید کرد که این تعلق و دل بستگی از بین برود. یکی از راه‌های مهمی که قرآن برای این کار معین کرده «انفاق» است. آدمی اگر بخواهد به مال دلبستگی پیدا نکند باید آن را در راه خدا انفاق کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ش، ص ۴۸).

از جمله عواملی که قرآن مجید روی آن تأکید دارد و عمل به آن را برای زنده ماندن امت اسلامی، جوانسازی و پیشرفت آن لازم می‌دانند، انفاق است. قرآن و دین مبین اسلام اهمیت زیادی برای انفاق قائل است. آیات و روایات بسیاری در فضیلت و تشویق به این عمل انسان‌دوستانه و ارزش اقتصادی اجتماعی وارد شده است.

خداوند متعال در قرآن مجید می‌فرماید: «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ؛ شما هرگز به مقام نیکوکاران و خاصان خدا نخواهید رسید مگر از آنچه دوست می‌دارید و محبوب شماست در راه خدا انفاق کنید، و آنچه انفاق کنید خدا بر آن آگاه است»، (آل عمران: ۹۲).

البته این کار بستگی به درجه ایمان افراد دارد. هرچه درجه ایمان بالاتر باشد، انفاق و بخشش با شرایط بهتر انجام می‌گیرد. بنابراین کسی می‌تواند از چیزی که به آن علاقه دارد بگذرد و آن را در راه خدا انفاق کند که به آن درجه بالایی از ایمان رسیده باشد.

امام حسن علیه السلام نیز در سخنان خود به آداب انفاق اشاره کرده می‌فرمایند: «الْمَعْرُوفُ مَا لَمْ يَتَقَدَّمْهُ مَطْلٌ وَلَا يَتَّبِعُهُ مَنْ؛ نیکوکاری آن است که با تأخیر نباشد و منتی در دنبال آن نیاید»، (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۸، ص ۱۱۳). بنابراین باید بسیار مراقب باشیم که با منت گذاشتن بر افراد و مطرح کردن بعضی مطالب انفاق و کار نیک خود را ضایع و تباه نسازیم.

امام حسن علیه السلام در تفسیر آیه «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا؛ و آنان هستند که هنگام انفاق (به مسکینان) اسراف نکرده و بخل هم نورزند، بلکه احسان آنها در حد میانه و اعتدال باشد»، (فرقان: ۶۷). فرمود:

«الْقَوَامُ هُوَ الْمَعْرُوفُ عَلَى الْمَوْسِعِ قَدْرُهُ وَ عَلَى الْمُقْتَرِ قَدْرُهُ؛ عَلَى قَدْرِ عِيَالِهِ وَ مَوُونَتِهِمُ الَّتِي هِيَ صَلَاحُ لَهُ وَ لَهُمْ، وَ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَا آتَاهَا؛ قوام یعنی کارنیک، توانگر به اندازه ی توانایی خود و تنگدست به اندازه ی توانایی خود. همچنین هزینه کردن بر عائله و فراهم آوردن روزی ایشان به قدری که برای خود و آنان شایسته و مناسب است و خداوند هیچ کسی را پیش از آن چه به وی داده است، مکلف نمی‌سازد»، (زبیدی، ۱۴۲۸ق، ج ۵، ص ۱۸۷).

لذا یکی از وظایف مهم افراد جامعه اسلامی، دستگیری از نیازمندان و تهیدستان است. هر کس به اندازه امکانات و توانمندی خویش وظیفه دارد که خلأهای موجود در زندگی افراد را جبران و کمبودهای آنان را پاسخگو باشد. همان طور که خداوند نیازمند و فقیر را با فقر امتحان می‌کند، ثروتمندان را با ثروتشان

می‌آزماید. بنابراین چه خوب است که این عمل پسندیده در جامعه رواج یابد تا جامعه معتدل و روابط اجتماعی محکم داشته باشیم.

نتیجه‌گیری

امروزه توجه به مهارت‌های قرآنی - روایی ارتباط در اجتماع از مسائل بسیار مهم و ضروری است، که بررسی آن در سیره حسنی علیه السلام بسیار حائز اهمیت است. بررسی سیره امام حسن مجتبی علیه السلام نیز از جمله یکی از این موارد است. سیره امام حسن مجتبی علیه السلام یک الگوی عملی - رفتاری برای ارتباطات اجتماعی است، که در دو بُعد مهارت‌های کلامی و مهارت‌های غیرکلامی، بر مواردی مانند: اهتمام به ذکر نام خدا در آغاز کلام، مشورت کردن، پرسش نیکو، پوشش در نماز، تواضع، صبر و بردباری و... تأکید دارد. با پیروی از این آموزه‌های قرآنی - روایی، می‌توان روابط اجتماعی را تقویت کرده و فضایی مثبت و سازنده در جامعه ایجاد نمود. این آموزه‌ها نه تنها در زمان امام حسن علیه السلام، بلکه در دنیای امروز نیز بسیار می‌تواند راهگشا باشد و به انسان‌ها کمک کند تا با یکدیگر بهتر ارتباط برقرار کرده و زندگی مسالمت‌آمیزی داشته باشند.

منابع

*قرآن کریم

منابع فارسی

۱. آراسته خو، محمد، نقد و نگرش بر فرهنگ اصطلاحات علمی=اجتماعی، چاپ دوم، تهران: گستره، ۱۳۷۰ش.
۲. بیگی، روح الله، ارزش های اجتماعی در قرآن، چاپ هشتم، قم: انتشارات اسوه، ۱۳۸۹ش.
۳. جناآبادی، حسین، درآمدی بر مهارت‌های ارتباطی، زاهدان: نشر مرنديز، ۱۳۹۴ش.
۴. جوان، عبدالله، نظم اجتماعی در اسلام، قم: مرکز پژوهش های اسلامی صداوسیما، ۱۳۸۳ش.
۵. حسینی کاکادشتی، سیدعبدالله، مظلوم آل عبا امام حسن مجتبی علیه السلام، قم، موعود اسلام، ۱۳۸۷ش.
۶. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، چاپ دوم، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۸۵ش.
۷. زورق، محمد حسن، ارتباطات و آگاهی (مفاهیم، مبانی و ارزش‌ها)، تهران: سروش، ۱۳۸۹ش.
۸. شایان‌مهر، علیرضا، دایرة المعارف تطبیقی علوم اجتماعی، ج ۱، تهران: کیهان، ۱۳۷۹ش.
۹. طباطبایی نسب، سیدمحمد رضا، کریم آل طه، چاپ دوم، بی جا، نورالائمه علیه السلام، ۱۳۹۰ش.
۱۰. فرهنگی، علی‌اکبر، ارتباطات انسانی، ج ۱، چاپ بیست و پنجم، تهران: خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۹۴ش.

۱۱. فیاض، ابراهیم، تعامل دین، فرهنگ و اتباطات، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۹ش.
۱۲. لواسانی، سیدحسن، زندگانی ۱۴ معصوم، چاپ اول، بیجا، انتشارات منیر، ۱۳۷۸ش.
۱۳. محسنیان راد، مهدی، ارتباط شناسی ارتباطات، چاپ دهم، تهران: سمت، ۱۳۹۴ش.
۱۴. محمدزاده، مرضیه، حسن بن علی امام مصلح، قم، دلیل ما، ۱۳۸۷ش.
۱۵. مصباح یزدی، محمدتقی، رستگاران، چاپ چهارم، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، ۱۳۹۱ش.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۲۰، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ش.
۱۷. نراقی، ملا احمد، معراج السعاده، چاپ ششم، مشهد: انتشارات بارش، ۱۳۸۷ش.
۱۸. وسترا، ماتیو، ارتباط فعال، مترجم: احمد میرعابدینی، تهران: خجسته، ۱۳۸۷ش.
۱۹. هارجی، اُون، ساندرز، کریستین، دیکسون، دیوید، مهارت‌های اجتماعی در ارتباطات میان‌فردی، مترجمان: مهرداد فیروزبخت؛ خشایار بیگی، چاپ هفتم، تهران: رشد، ۱۳۹۳ش.

منابع عربی

۱. ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبئه الله، شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید، ج ۴، محقق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ق.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، چاپ دوم، محقق: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، چاپ دوم، محقق: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق.
۴. ابن فارس، أحمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۱، محقق: عبد السلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
۵. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۸، چاپ سوم، محقق: جمال الدین میر دامادی، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر، ۱۴۱۴ق.
۶. حلوانی، حسین بن محمد بن حسن بن نصر، نزهة الناظر و تنبيه الخاطر، ج ۱، قم: مدرسه الإمام المهدی علیه السلام، ۱۴۰۸ق.
۷. حلی، رضی الدین علی بن یوسف بن المطهر (برادر علامه حلی)، العدد القویة لدفع المخاوف الیومیة، محقق: مهدی رجائی و محمود مرعشی، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۸ق.
۸. زبیدی، ماجد ناصر، التیسیر فی التفسیر للقرآن بروایه اهل البیت، ج ۵، بیروت: دارالحججه البيضاء، ۱۴۲۸ق.

۹. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، محقق: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۹ق.
۱۰. طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۸ و ۱۹، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
۱۱. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الأخلاق، چاپ چهارم، قم: الشریف الرضی، ۱۳۷۰ش.
۱۲. عیاشی، التفسیر (تفسیر العیاشی)، جلد ۲، مکتبه العلمیه الاسلامیه، تهران، ۱۳۸۰ق.
۱۳. لیثی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم و المواعظ (لللیثی)، محقق: حسین حسینی بیرجندی، قم: دار الحدیث، ۱۳۷۶ش.
۱۴. مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی، بحار الانوار، ج ۷۵ و ج ۸۳ و ج ۴۳ و ج ۷۸، چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۱۵. _____، مراه العقول فی شرح اخبار آل الرسول، ج ۸، چاپ دوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۴ق.
۱۶. ورام بن أبی فراس، مسعود بن عیسی، مجموعه ورام، ج ۱، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹ش.